

УДК 930(477.7):929"1850 - 1920"

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2020.31.220048>

Олександр Музичко
ORCID.ORG/ 0000-0002-8019-2254
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова Україна, Одеса
sandro06@ukr.net

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Анотація

Метою цієї статті є просопографічний аналіз спільноти південноукраїнських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зроблено висновок, що до складу істориків, які працювали на території Південної України в останній період новочасної історії, входили різноманітні за соціальними характеристиками особи. Усіх їх єднав інтерес до історичного пізнання, хоч більшість з них до історії зверталися спорадично та в аматорський спосіб.

Ключові слова: просопографія, Південна Україна, історики, аматорство, історіографія

Oleksandr Muzychko
ORCID.ORG/ 0000-0002-8019-2254
Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)
Docent of the Department of History of Ukraine
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
sandro06@ukr.net

PROSOPOGRAPHIC APPROACH IN THE STUDY OF THE HISTORIOGRAPHICAL PROCESS ON THE TERRITORY OF SOUTHERN OF UKRAINE (SECOND HALF OF XIX - EARLY XX CENTURY)

Summary

The paper states that in the era of modernization, Southern Ukraine was crucial for the future fate of Ukraine and Eastern Europe, considering its powerful economic and cultural potential and an important geopolitical position. Such issues as historical heritage, historical memory and different visions of the past intensified in the second half of the 19th - early 20th centuries, still remaining relevant nowadays. They reflected social trends and the factors that shaped this development. The processes of interaction between historiographic and social factors are worth a comprehensive reflection, because they have had a constant influence on the fate of Ukraine.

The use of these principles is complemented by a number of special historical methods, in particular: search-specific, cognitive, prosopographic, historical-geographical, problem-chronological, historical-statistical, historical-systemic, structural-functional, comparative and descriptive. Within the framework of the basic methodological principles, such scientific principles as analysis, synthesis, analogy, abstraction and others were applied in the work, which made it possible to fully disclose the chosen topic in a consistent, logical and complete form.

The practical significance of the work is that the factual material which was found, analyzed, thought out and put into scientific circulation as well as the theoretical principles of the work can be used in the general studies on the history of culture and education in Ukraine, in the appropriate lecture courses and manuals for secondary and higher education institutions, as well as in further research. It has been found that the source basis of our work consists of sources which were previously more or less studied in the historiography as well as the published ones, among which narrative materials demonstrate the major importance to us. In the paper it is noted that in spite of the declared positivism, the status of prophets and national messiahs prevented the majority of historians from being strictly scientifically objective. For many historians, positivism was only the scientific cutting-edge display behind which they concealed their public and national aspirations, giving greater credibility to their opinions.

The historiographical process was a democratic branch that coopted and united around Clio representatives of almost all social, class, professional, etc. groups: priests of different denominations, military, diplomats, teachers, etc. Mainly, the study of history was the prerogative of urban dwellers, but gradually, rural lovers were drawn into the process. Involvement of women in the historiographical process became a notable manifestation of the emancipation of the late 19th and the early 20th centuries. As in other regions, there was an organic, and sometimes conflicting symbiosis between history buffs and professionals, and professors were the major part of it. On the whole, having all the features of provincial historiography, the historical thought and science of Southern Ukraine both in the previous and the studied periods, as never before and after, moved from this "status" to system-forming centers.

Key words: *prosopography, Southern Ukraine, historians, amateurism, historiography*

У добу романтизму філософ Ф. Шлегель зауважив: «Історик – це звернений у минуле пророк», що загалом відповідало ще античній шанобливій традиції до історії та тих, хто про неї розповідає. Проте, важкі випробування першої половини ХХ ст. викликали відчутне розчарування, що, зокрема, втілювалося у відомому вислові британця Й. Маклеода: «Історія – занадто серйозна справа, щоб довірити її історикам». Нарешті, дедалі очевиднішою для багатьох зацікавлених осіб ставала справедливість тези знаменитого французького історика Л. Февра, «*немає історії. Є історики*», що підкреслювала значення інтерпретації фактів, що не можуть говорити самі за себе, а відтак бути рафіновано об'єктивними.

Мета статті. Здійснення просопографічного аналізу спільноти істориків, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. працювали на території Південної України.

Аналіз досліджень. Історіографічною базою цієї статті є праці низки історіографів, що досліджували різні аспекти, передусім біографічні, історіографічного процесу на території Південної України. Але до комплексного аналізу питання, що є предметом розгляду, цієї статті жоден з них не вдавався.

Джерельна база. Стаття оснований на широкому колі документальних джерел, здебільшого, наративних, тобто праць істориків, спогадів. Передусім ці джерела дозволяли встановити коло учасників історіографічного процесу. Актові джерела дозволили уточнити низку аспектів важливих для здійснення просопографічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. уявлення про інтелектуалів спеціалізувалися, але просвітницький погляд на історичну працю як лише на одну зі сфер реалізації інтелектуальних та творчих зусиль широко освіченого «жерця» Розуму, або романтичний погляд на історію як поле змагань різних літературних і т. п. проектів й надалі зберігали своє значення. Велике значення історія зберігала серед священнослужителів усіх конфесій. Соціальна база розвитку культури була суттєво розширена, як і кількість її головних творців, а історичне знання усталилося як одне з головних складових освіченої, інтелігентної, людини. Усе це сприяло ситуації, коли «говорити про багатьох діячів XIX ст., особливо його першої половини, як про істориків-дослідників у сучасному розумінні цього слова можна досить умовно. Йшов процес становлення історії як науки зі своїми завданнями, предметом дослідження, методологією та джерельною базою. Багато дослідників XIX ст. студіювали не лише історію, але й цікавилися багатьма суміжними дисциплінами – етнографією, фольклористикою, краєзнавством тощо» (Українські історики, 2010: 3).

Показово, що в енциклопедіях XIX – початку XX ст. у Російській імперії відсутні окремі гасла «історик», а власне історичні конгреси були пізнім явищем. У суспільному дискурсі панував підхід запропонований у 1860-х роках видавцями петербурзького часопису «Отечественные записки», що у назві додатку використали таку промовисту словесно-поняттєву конструкцію: «Історики та публіцисти новітнього часу».

Така невизначеність панувала й у південноукраїнській історіографії. У діяльності інституцій іноді можна відчутти напруження між фахівцями та аматорами, елементи висміювання першими других, фактично відмови вважати цих осіб істориками, і, відповідно, зворотної недовіри (Іванов. 1890; Линниченко, 1908; Маркевич, 1900).

У нашому сприйнятті, істориком слід вважали особу, незалежно від її фаховості, що вивчала будь-який аспект минулого. Таким чином, йдеться про вивчення історії на двох рівнях – накопичення історичних знань, розвитку

думки про історію та, елітарному, розвитку наукових знань про історію, як більш систематизоване, норматизоване, оформлене та розвинене явище. При тому, в кожному окремому випадку слід зважати на ступінь фаховості та активності конкретної особи як історика. Головним критерієм є для нас наявність праці цієї особи на історичну тематику. Проте, в деяких випадках слід зважати на конкретно-історичну специфіку. Наприклад, після лідера одеських українців Л. А. Смоленського не залишилося жодної його історичної праці, яку б він написав під час свого тривалого проживання в Одесі і навряд чи він взагалі писав їх в цей час, але, враховуючи, згідно численних джерел, великий вплив цієї особи на сучасників в якості ідеолога та викладача, ми включили його в коло південноукраїнських істориків (Чикаленко, 2003: 153-155).

І, навпаки, низка осіб окрім однієї-двох праць на історичну тематику ніяк не заявила про себе як про істориків, а іноді і загалом належала до не дуже помітних діячів. Попри це, такі особи теж були нами враховані як історики за принципом авторства. Але і в цьому разі враховано конкретно-історичні обставини, як, наприклад, у випадку з міським головою Єлизаветграду О. М. Пашутіним, який не включений нами до кола істориків, адже ми поділяємо сумніви щодо його авторства відомої праці з історії Єлизаветраду (Шевченко, 2013: 198).

З іншого боку, слід бути прискіпливим щодо вживання дефініцій, що включають певну особу до кола істориків. Так, метафоричне визначення бердянського чиновника В. К. Крижанівського як «бердянського літописця» аж ніяк не має уводити в оману, адже в даному разі не може йтися про включення цієї особи, попри очевидну алюзію, до кола істориків («Бердянський літописець»).

Певний інтерес до археології, музейництва та інших галузей історичних досліджень, спорадична участь у відповідній діяльності, допомога відомим фахівцям, тим більше без жодних власних публікацій, все ж таки не є підставою для включення певної особи до кола істориків. Так, вважаємо, що

недостатньо точною є дефініція як археолога чи історика, наприклад, постаті катеринославської аматорки археології А. А. Карцової-Миклашевської (Якімова, 2017: 62). Її заняття археологією були спорадичними, вона не була автором публікацій, або учасником педагогічного процесу, наукових форумів, а саме ці факти є своєрідними «ключами» в історіографічний процес. Більше підстав було б вважати археологом/істориком її батька А. М. Миклашевського, але і це було б перебільшенням.

Хоча деякі письменники-белетристи з числа націєтворців близько стояли до історичних досліджень неоромантичного типу, популяризували певні образи, створені зусиллями істориків, нами не розглядаються як історики такі особи як А. Ф. Кашенко. На відміну від навіть аматорів історії, що прагнули працювати у позитивістському, науковому, дусі, відповідати науковому дискурсу та канонам, письменники відверто романтизували минуле, хоча і виступаючи від імені «народної правди», підживлюючи та водночас формуючи певні архетипи колективної пам'яті. Дефініція «особа, що впливала на історіографічний процес» має враховувати таких осіб, але не наділяючи статусом історика.

Отже, з огляду на все вище зазначене до кола південноукраїнських істориків ми включили 484 особи. 326 з них певний час жили та працювали у Херсонській губернії (281 – в Одесі, 19 – у Херсоні, 18 – у Миколаєві, 5 – Єлизаветграді та по одному у таких провінційних центрах як Очаків, Олександрія, містечку Дмитрівка та селі Вільшанка). У Таврійській губернії жили та працювали певний час 111 осіб (107 у різних містах Криму (Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Судаку), 3 у Мелітополі, 1 – у Бердянську), 42 – у Катеринославській губернії (окрім Катеринославу, 3 особи у Маріуполі, 2 – у Павлограді та по одній – у Нікополі та Олександрівську). Історичними студіями у південноукраїнській частині Бессарабії відзначилися 9 осіб: по 2 в Ізмаїлі, Болграді, Вілково, Аккермані та один у Сараті.

Цей розподіл ускладнено тим, що ціла низка істориків циркулювали по території Південної України, працюючи в різні періоди свого життя у

декількох містах регіону (Яковлев, 1886). Яскравим прикладом є біографія антикознавця А. М. Солонікію, котрий у 1870-х – на початку 1890-х років 1880-х роках викладав у гімназіях Одеси, Катеринославу, Маріуполя, Ананьєва, Херсону, Ялти, Феодосії і нарешті на 10 останніх років свого життя осів у Миколаєві. Ці роки і стали найпліднішими в його житті як історика (Демьяненко, 2017). Власне, саме цей, творчий, аспект був визначальним для нас при визначенні приналежності певної особи до певного південноукраїнського населеного пункту.

Втім, така множинність істориків полягає не тільки у цьому, внутрішньо-регіональному, аспекті, але й щодо зовнішнього, позаяк більшість з цих осіб працювали впродовж свого життя в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. Деякі з цих осіб, хоча і мають відчутний південноукраїнський слід у житті, абсолютно закономірно передусім ідентифікуються з іншими містами: киянин В. С. Іконніков, москвич Ф. Є. Корш та ін. Втім, були особи, уся кар'єра яких протікала на півдні. З народження і до самої смерті з Південною Україною було пов'язане життя таких корифеїв південноукраїнської історіографії як О. О. Кочубинський, М. Є. Слабченко та менш помітного Г. Е. Караулова (Яковлев, 1886).

З іншого боку, багато південноукраїнських істориків демонстрували множинність, чи точніше, міждисциплінарність у своїх творчих зацікавленнях. І якщо додати до цього громадську активність більшості з них, вони постають як не лише історики. Передусім, звичайно, йдеться про філологів та юристів за фахом. Ті з них, котрі брали участь в історіографічному процесі, передусім як автори праць, учасники видавничих проектів та члени товариств історичного профілю віднесені до числа істориків, хоча точніше їх можна визначити саме як юристів та філологів, що були корисні своїм специфічним фахом поглядом для розвитку історичної думки та науки. Щоправда, в кожному конкретному випадку участь в історіографічному процесі була різною, більшою чи меншою, як, відтак і ступінь їх відповідності поняттю історик.

Ще важче усвідомити як істориків осіб з негуманітарною освітою. Головним сполучником між природознавцями та гуманітаріями в силу очевидних причин були археологічні студії, хоча, наприклад, О. О. Браунер був не лише археологом, але й автором суто історичної статті (Браунер, 1889). Однак найбільш яскраві з них зараховані нами до відповідної групи істориків, зокрема, ті з них, хто студіював історію певних галузей науки та техніки (Старков А. П., 1889). Активну участь у діяльності ТВАК брав кримсько-татарський викладач математики сімферопольської гімназії Х. А. Монастарили, природознавець О. Х. Стевен.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на півдні України працювали три покоління істориків. Старше покоління було заглиблене у традиції першої половини XIX ст., коли відбулося становлення їх особистості та були видані їх основні праці, визначальні для їх внеску в історичну думку та науку (наприклад, А. О. Скальковський). Середнє покоління працювало тут наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. (Д. І. Яворницький, А. С. Синявський). Нарешті, молоде покоління почало свій шлях на початку XX ст. і частково продовжило його у 1920-х роках. Найбільш символічним представником цього покоління є М. Є. Слабченко, Д. І. Дорошенко, П. Г. Клепацький, А. В. Флоровський.

Найбільш чітким принципом для соціального групування істориків статейний. Однією з рис модернізації кінця XIX – початку XX ст. була жіноча емансипація. Її помітним проявом було поширення вищої освіти серед жінок і входження частини з них, щоправда, невеликої, в науку (Пушкарева, 2012: 229). Приналежність жінок до страти істориків найрельєфніше відбилася в їх членстві у південноукраїнських історичних товариствах. Більшість з цих них не проявили себе як активні дослідниці, а здебільшого виступали в ролі таких собі «муз історії», Клію, покровительок. В цьому плані найяскравіше проявила себе вдова відомого шанувальника історії, колекціонера старожитностей, члена ОТІС, І. О. Куриса Л. І. Курис (уроджена Гижицька) (Протоколи, 1906: 34; Протоколи, 1911: 8).

Плідна діяльність Д. І. Яворницького була підтримана жінками-покровительками аристократками: О. С. Поль (дружина та вдова О. М. Поля – видатного мецената, організатора музею) С. М. фон Таль (Сінельникова), В.Г. Урусовою (Епістолярна спадщина, 2010: 518-566; 624-658). Щоправда, реальний внесок в історіографію у Катеринославі зробила тільки співробітниця Катеринославського музею А. А. Скриленко (Скриленко, 1908).

В Одесі помітний внесок у розвиток історичної думки зробили Д. Г. Атлас, К. В. Флоровська, Л. Л. Пападато, С. С. Стратієвська-Гроссман, М. Є. Слабченко. На сторінках «Известий» Одеського бібліографічного товариства при НУ було опубліковано 11 статей авторства жінок історичного змісту (Пападато, 1912; Стратієвская-Гроссман, 1916; Атлас, 1992). 28 жінок з території Південної України фігурували серед учасників археологічних з'їздів. Майже всі вони були учасницями Одеського та Катеринославського з'їздів (Отчет распорядительного комитета, 1886: XLVI). Але лише одна з них, згадана А. А. Скриленко, виголосила доповідь на археологічному з'їзді.

Фаховим археологом, знавцем старожитностей стала прийомна донька видатного херсонського історика В. І. Гошкевича І. В. Фабриціус (Костенко А., Шевченко А., 2017: 45-46). До числа популяризаторів історичних знань слід зарахувати М. О. Сосногорову та С. Ф. Русову (Сосногорова, 1875; Русова, 1888).

Уродженка Одеси А. І. Цомакіон, завідувача одеським педагогічним музеєм, відома своєю участю в біографічній серії Ф. Ф. Павленкова, як авторка книжок про Сервантеса, Гарібальді, художника О. А. Іванова та поета О. С. Пушкіна (Цомакион А. И., 1892).

Постать Меланії Слабченко – авторки низки наукових публікацій, і не лише на сторінках «Известий» ОБТ, є досить загадковою. Дослідники не дійшли єдиної думки, чи взагалі вона є автором цих статей, чи її іменитий брат – Михайло (Зленко Г. Д., 1995: 46; Заруба В. М., 1993).

Вважаємо факт її авторства та участі в історіографічному процесі цілком ймовірним. Має йтися про цілком поширене бажання чоловіків залучити жінок

до культурно-наукового руху, що тим більш природно для послідовного соціаліста, яким був М. Є. Слабченко.

Покровительство чоловіків зумовило появу першої викладачки історії в одеській вищій школі, одеського аналога киянки Н. Д. Полонської. Нею символічно стала сестра істориків А. В. Флоровського та Г. В. Флоровського К. В. Флоровська. Скінчивши гімназію в Одесі, вищу історичну освіту вона набула на Бестужевських курсах передусім у видатного медієвіста, культуролога І. М. Гревса. У 1911 - 1912 роках були надруковані її перші наукові статті (Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук, Ф. 726: 56, 58). Головним визнанням здібностей жінки було обрання її у 1919 р. приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету НУ (Держархів Одеської області, Ф. 45, оп. 4. Спр. 2560: 54, 75-76).

За становим критерієм, більшість південноукраїнських істориків походили з родин православного духовенства та військових, частково дворян. Найбільш звивистим був шлях Н. П. Кондакова, котрий народився у родині селянина-кріпака (Кондаков Н. П., 2002; 259).

Найкращі стартові позиції для інтелектуальної праці мали ті 59 осіб, котрі народилися в родинах інтелігенції. Деякі мали загальновідомих видатних батьків: П. М. Полевой, В. М. Пирогов, Г. В. Вернадський, М. Я. Грот (Маркевич, 1890).

У низці випадків йдеться про інтерес до історії як родинну традицію. Наприклад, можна згадати родину Смоленських. Л. А. Смоленський був сином А. І. Смоленського – кримського історика першої половини ХІХ ст., члена ОТІС. Обидва сина Л. А. Смоленського Лев та Ілля теж цікавилися історією і, на відміну від свого батька, залишили по собі праці (Львов, 1895; Смоленский И. Л., 1905). Традиції студіювання історії на півдні України серед священиків відбили батько та син Лобачевські (Луговий, Файда, 2015).

Історик права, професор НУ, К. М. Смірнов був сином одного з перших професорів-істориків НУ М. І. Смірнова. У випадку батька та сина

О. І. Загоровського та Є. О. Загоровського бачимо зворотній зв'язок, адже батько, серед іншого, досліджував історію права, а його син – соціально-політичну історію. Сином священика-історика зі Смоленщини був М. М. Мурзакевич, сином професора історії літератури університету Св. Володимира – І. А. Линниченко (Лабунька, 1993). Щоправда, лише в одному випадку у південноукраїнській історіографії чітко бачимо співпрацю між родичами на ниві історичної науки: разом працювали у Керчі рідні брати Люценко, Олександр та Юхим (Непомнящий, 2001).

Давалися взнаки і опосередковані родинні зв'язки. М. М. Аркас продовжував родинну традицію дослідження історії, що відбилась в діяльності його дядька, З. А. Аркаса (Березовська, 2004). Братом О. С. Грушевського був великий історик М. С. Грушевський, а С.П. Шелухина – чернігівський історик А. П. Шелухин.

Певне значення у визначенні життєвого шляху має місце народження. За таким критерієм як столиця/провінція, меншість істориків народилися у великих містах: 17 у Петербурзі; 28 – в Одесі; 10 – у Москві; 9 – у Києві; 8 – у Харкові; один – у Варшаві; 4 – у Вільно; 2 – у Тбілісі; 3 – у Кишиневі та у таких губернських центрах як Ставропіль, Ревель, Житомир, Смоленськ, Кутаїсі, В'ятка, Ярославль, Могильов, Симбірськ. Інші були уродженцями сільської місцевості.

Умовно «корінними» мешканцями були ті 98 осіб, котрі народилися на території Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та української частини Бессарабії. Окрім вже загаданої Одеси, 5 осіб народилися у Миколаєві та 4 – у Херсоні та одна – у Бериславі, троє – Акермані, по два – у Маріуполі та Катеринославі, одна – в Олександрії. У Таврійській губернії народилися 17 осіб (8 у Сімферополі, 4 – у Феодосії та по одному у Севастополі, Євпаторії, Карасубазарі, Бахчисараї та Каховці). 36 осіб народилися у сільській місцевості Південної України.

За віросповіданням значно переважали православні. Загалом іновірцями були 63 особи: 21 іудей, 18 католиків (зокрема, усі історики чеського та

польського походження – Л. Ф. Воєводський, Ф. В. Режабек та ін.), 10 лютеран (серед найбільш відомих з них – Р. В. Орбинський та Р. Ю. Віппер), по 4 мусульманина та караїма, 3 вірмено-григоріанина, 2 реформата та один євангеліст. Не завжди «віра батьків» визначала шлях історика. Найбільш яскравим є приклад І. І. Дусинського, католика за віросповіданням з народження, але палкого критика західної цивілізації, католицизму та борця за «русское дело» (Березин, 2011).

Принципове значення для прихильників інтелектуальної праці має отримана ними освіта. Загалом вищу освіту отримали 285 південноукраїнських автори праць на історичну тематику. 14 з них були випускниками вишів з поза меж Російської імперії: Німеччини, Греції, Італії, Чехії, Угорщини. Найбільш видатні з них: С. Д. Пападімітріу, Й. Клаузнер, О. Г. Брікнер, В. Ягич. При чому історико-філологічну освіту отримали і, отже, були істориками у фаховому сенсі цього поняття, 178 осіб.

Найбільша група осіб, 59, отримала вищу історико-філологічну освіту на історико-філологічному факультеті НУ. По 20 осіб були випускниками університету Св. Володимира та Московського університету, 25 – Санкт-Петербурзького. У Харківському, Дерптському, Варшавському, Казанському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті, Петербурзькому історико-філологічному та Московському археологічному інститутах, Бестужевських, Київських та Одеських жіночих курсах отримала історико-філологічну освіту 41 особа.

Найбільшими групами серед тих, хто отримав інші типи вищої освіти є юристи та священики, відповідно 50 та 35. Серед юристів за освітою чимало осіб не працювали за фахом, а використали його виключно як історики для кращого розуміння історико-юридичних та політекономічних явищ (М. Є. Слабченко, Л. М. Меліксет-Бек, С. І. Гайдученко).

Звичайно, серед цих осіб було багато професорів юридичних кафедр НУ, що більшою чи меншою мірою були задіяні у процесі пізнання історичних та юридичних явищ (значно більше істориками, аніж юристами виглядають

Ф. І. Леонтович та К. О. Кузнєцов, натомість такі особи як, наприклад, М. Ю. Чижов та П. П. Цитович були юристами, що заходили на поле історії). Серед тих, кому відсутність вищої освіти не завадила зробити великий внесок в історіографію були С. М. Дубнов та Я. П. Новицький. Усі військові, які студіювали історію, були випускниками спеціальних військових закладів.

Освіту у духовних закладах, зокрема, Духовних Академіях, отримали особи, що походили з родин священиків і, як правило, це приводило їх самих до сану і до історико-церковних студій. Однак не без виключень. Так, В. О. Біднов не походив з родини священика, хоча і скінчив Одеську духовну семінарію (Саламаха, 1998). І хоча головні його дослідження присвячені саме історії церкви, загалом він був світським істориком. Тому викликає подив розгляд його діяльності у контексті дослідження внеску південноукраїнського вищого православного духовенства у розвиток історичної науки та освіти (Діанова, 2012: 295, 305). Не мали сану сини священиків та вихованці духовних академій, професори історії церкви в НУ, О. С. Павлов, М. Х. Красносельцев, О. І. Алмазов, О. П. Доброклонський.

Оригінальним був шлях кримчан О. В. Гроздова та В. Ф. Томкевича. Перший був сином священика, але скінчив, на відміну від майже усіх осіб з цього середовища, університет. Писав праці з історії церкви, працював у Таврійській духовній консисторії, але так і не отримав сану (Фролова, 2016). В. Ф. Томкевич, навпаки, походив з родини дворянина, до 22 років робив військову кар'єру, але потім скінчив духовну академію та став священиком, котрий вивчав церковну історію (Каліновський, 2011).

Про широкі обрії історіографічного процесу свідчать постаті 15 осіб, що взяли участь в історичних дослідженнях, і при тому отримали фізико-математичну, природничу, чи медичну освіту, хоча деякі з них (М. М. Аркас) прославилися виключно у гуманітарній і, зокрема, історичній галузі знань.

І, нарешті, важливо в яких галузях працювали творці історіографічного процесу на півдні України. 139 осіб були пов'язані, здебільшого як члени викладацької корпорації, з вищою освітою, переважно з НУ та (значно менша

кількість) з Таврійським та Катеринославським університетами у 1918 – 1920 роках. Власне, це були особи, що відображали науковий академічний рівень історіографічного руху.

139 осіб були діячами середньої, здебільшого гімназійної, освіти. 61 особу ми можемо визначити як своєрідних культурних «різночинців»: журналісти, художники, літератори, архітектори, музейники. Напевно ці особи, серед яких такі видатні як С. М. Дубнов, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький, К. К. Косцюшко-Валюжинич, найбільше наближалися до типу «чистого історика», що був зосереджений виключно на процесі вивчення історичних пам'яток.

Втім, ця група найтісніше пов'язана з іншою – громадських, зокрема, земських діячів, яку окреслимо у 33 особи. 22 осіб працювали чиновниками, в тому числі цензорами. Однією з цих осіб був патріарх одеської історіографії А. О. Скальковський.

Духовні особи були тісно пов'язані і з освітньою, і з громадсько-просвітницькою галузями, але у діяльності 41 з них (тобто майже усіх) переважало власне служіння. Найбільш чіткою, компактною групою є військові, 30 осіб. Втім, деякі з них були також педагогами та просвітниками патріотично-ідеологічного штибу.

Величезну роль мав особистісний, лідерський чинник. На території Південної України працювала низка істориків, що можуть бути визначені за допомогою концепту «особа першого плану», як у місцевому, так і загальноімперському та міжнародному контекстах, передусім завдяки високому рівню своїх праць: Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, Е. Р. фон Штерн, С. М. Дубнов. Втім, лише останній з них, підпадає під головний, на нашу думку, критерій визначення такої особи: творення нових історіографічних концептуальних сенсів, видатну роль у житті своєї національної спільноти, роль «гуру». Хоча, з іншого боку, він не досяг тих формальних звань, які б зміцнили б його статус.

Представниками історіографії на території Південної України були також «особи другого плану» у загальному контексті історії історичної науки: В. І.

Григорович, І. А. Линниченко, М. М. Мурзакевич, Є. М. Щепкін, О. І. Маркевич, А. І. Маркевич, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький. Ці особи були активними в комунікаціях, були досить відомі. Але особами першого плану вони стали тільки на південноукраїнському, рівні. При тому, феномени А. І. Маркевича та Д. І. Яворницького полягали у тому, що вони досягли фактично рівня експертів відповідно у кримиознавстві та козакознавстві, беззаперечних авторитетів у галузі вивчення історії тих місцевостей, в яких вони мешкали та діяли. Деякі особи (М. Є. Слабченко) у цей період тільки розпочали діяльність, а надалі у добу «розстріляного відродження» досягли безумовного статусу провідників історичної науки у регіоні.

Найчисельнішою в історіографії на території Південної України були історики, які посіли загалом скромне місце в історії історичних студій, але на локальному рівні були більш чи менш помітними фігурантами історіографічного процесу (В. М. Ястребов), або помітними особами в окремих галузях (В. М. Черемісінов у військовій історіографії, С. В. Петровський – у церковній історіографії).

Висновки. Історіографічний процес був демократичною галуззю, що кооптував в себе та об'єднував представників майже усіх соціальних, станових, фахових груп: священників різних конфесій, військових, дипломатів, вчителів та ін. Помітний вплив на перетворення історії на окрему галузь знань та інтелектуальної діяльності мало середовище аматорів старовини, священників, громадських діячів, заможних людей. Без їх допомоги дуже проблематичним виглядало б функціонування усіх громадських об'єднань південноукраїнських істориків. Багато з них, самі не продукуючи історичне знання, створювали передумови для цього фахівцям. Головним чином, студіювання історії було прерогативою мешканців міст, але поступово у цей процес втягувалися аматори з сільської місцевості. Помітним проявом емансипації була участь в історіографічному процесі жінок.

Список використаних джерел та літератури

Андрєєв, 2009 – Андрєєв В. Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства XIX – початку XX ст. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. Ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. Вип. 4. (2009). С. 295-302.

- Лиман І.І., Константинова В. М., 2007 – Лиман І.І., Константинова В. М. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський. Бердянськ –К., 2007. 300 с.
- Атлас, 1992 – Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. М., 1992. 208 с.
- Березин, 2011 – Березин С. Е. Антиквед, библиотекарь, публицист: новые материалы к биографии И. И. Дусинского (1879-1919) // Вісник Одеського національного університету. Т. 16 (2011). Вип. 1-2. [Antiquist, librarian, publicist: new materials for the biography of I.I. Dusinsky (1879-1919)]. С. 243-252.
- Березовська, 2004 – Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. канд. істор. Наук. О., 2004. 20 с.
- Браунер, 1889 – Браунер А. А. Столетний юбилей взятия крепости Очакова (6-го декабря 1788 г. – 1888 г.) // Сборник Херсонского земства. № 1 (1889). С. 18-31.
- Демьяненко, 2017 – Демьяненко Ю. Н., Демьяненко В. И. та ін. Биография братьев Адриана и Ксенофонта Солоникио // Гуманітарний вісник: зб. наук. праць. Вип. 10 (2017). С. 99-108.
- Держархів Одеської області. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2560. Журнали засідань Історико-філологічного факультету, 30 березня 1918 р. – 29 березня 1920 р. 132 арк.
- Діанова, 2012 – Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). О., 2012. 319 с.
- Капустіна Н. та ін., 2010 – Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького; Дніпропетр. нац. іст. музей ім. Д. І. Яворницького. Д., 2010. 950 с.
- Заруба, 1993 – Слабченко Михайло Єлисейович. Біобібліографія. Д., 1993. 60 с.
- Зленко, 1995 – Зленко Г. Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.Є. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. О., 1995. С. 80-89.
- Іванов, 1890 – Іванов П. А. Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Южанин. 1890. 20, 21 ноября.
- Каліновський, 2011 – Каліновський В. До історії церковного пам'яткознавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.). // Краєзнавство. Вип. 1 (2011). С. 91-96.
- Кондаков, 2002 – Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Сост. И. Л. Кызласова. М., 2002. 415 с.
- Костенко, Шевченко, 2017 – Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. Х., 2017. 116 с.
- Лабунька, 1993 – Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко / М. Лабунька // 125 років київської української академічної традиції. Нью-Йорк. 1993. С. 219–264.
- Линниченко, 1908 – Линниченко И. А. Что такое Украина // Одесские новости. 1908. 7 сентября.
- Луговий, Файда, 2015 – Луговий О. М., Файда О. В. Одеський церковний історик С.В. Лобачевський // Lauga I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадева. Материалы. Х., 2015. С. 185-188.
- Львов, 1895 – Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. О., 1895. 60 с.
- Маркевич, 1900 – Маркевич А. Федоров И. Ф. // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXII (1900). Отд. IV. Некрологи. С. 56.
- Маркевич, 1890 – Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки. О., 1890. 734 с.
- Непомнящий, 2001 – Непомнящий А. А. А. Е. и Е. Е. Люценко – исследователи боспорских древностей : по новым архивным материалам // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. К., 2001. С. 103–110.
- Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. О., 2012. 463 с.
- Отчет, 1886 – Отчет распорядительного комитета, личный состав Съезда и перечень рефератов, прочитанных на съезде // Труды VI Археологического съезда в Одессе. Т. I. О., 1886. С. XLIII – LXVIII.
- Пападат, 1912 – Пападат Л. Л. Рец: на «Мемуары кн. А. Радзивилл» // Известия Одесского Библиографического общества при Императорском Новороссисском университете. Т. 1 (1912). Вип. 5. С. 174-185.
- Протоколы заседаний за 1903 и 1904 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXVI (1906). С. 1-110.
- Протоколы заседаний за 1910 – 1911 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XXIX (1911). С. 1 – 124.
- Пушкарева, 2012 – Пушкарева Н. Л. Женщины-историки в России 1800-1917 // Вестник Пермского университета. Вип. 1 (2012). С. 228–246.
- Русова, 1888 – С. Р. Рассказы про Киев и его прошлое. Х., 1888. 61 с.
- Саламаха, 1998 – Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кінець XIX ст. – 1935 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1998. 16 с.
- Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук. Ф. 726 (Гревс И.М.). Оп. 2. Д. 316. Письма К.В. Флоровской к И.М. Гревсу, 1909 – 1917 гг.
- Скриленко, 1908 – Скриленко А. А. Орнамент и его первичные элементы // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вип. 4 (1908). С. 259-272.

- Слабченко, 1916 – Слабченко М. Е. Рец. на: Мемуары кн. Л. Сапеги. Птр, 1916 // Исторический Вестник. № 8 (1916). С. 512-515.
- Смоленский, 1905 – Смоленский И. Л. История как наука и как предмет преподавания: (Переоценка ист. знаний). О., Вып. 1 (1905). [4], II, 176 с.
- Сосногорова, 1875 – Сосногорова М. А. Мегалитические памятники в Крыму // Русский вестник. Т. 118 (1875), № 7. С. 266-287.
- Старков, 1889 – Старков А. П. К 500-летию юбилею русской артиллерии. О., 1889. 35 с.
- Стратиевская-Гросман, 1911 – Стратиевская-Гросман С. Из истории славянофильства // Труды слушательниц Одесских высших женских курсов. Т. II. 1911. С. 133-155.
- Стратиевская-Гросман, 1916 – Стратиевская-Гросман С. Новый труд по истории русской культуры // Известия Одесского Библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 5 (1916). С. 124-130.
- Українські історики. Біобібліографічний довідник / НАН України. Інститут історії України. Вип. 3. К., 2010. 344 с.
- Фролова, 2016 – Фролова Э. В. Служебная и общественная деятельность секретаря духовной консистории Таврической и Владимирской епархий А. В. Гроздова // Общество: философия, история, культура. № 8 (2016). С. 60 – 62.
- Цомакион, 1892 – Цомакион А. И. Дж. Гарибальди : Его жизнь и роль в объединении Италии. Спб., 1892. 110 с.
- Чикаленко, 2003 – Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907): Документально-художнє видання. К., 2003. 416 с.
- Шевченко, 2013 – Шевченко С. Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.). // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К. Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 18 (2013). С. 194-199.
- Якімова, 2017 – Якімова І. Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності (за матеріалами архівних джерел) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. Л., Вип. 21. (2017). С. 59-66.
- Яковлев, 1886 – Яковлев В. Григорий Эммануилович Караулов // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XIV. 1886. С.795.
- Яковлев, 1886 – Яковлев В. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XIV (1886). С. 804-806.

References

- Andryeyev, 2009 – Andryeyev V. Istoryk «druhoho planu» v personal'nyy iyerarkhiyi ukrayins'koho istorychnoho spivtovarystva XIX – pochatku XX st. [Historian "secondary" in the personal hierarchy of the Ukrainian historical community of the XIX - early XX centuries]. // Eydos. Al'manakh teoriiy ta istoriyi istorychnoyi nauky. Vyp. 4. 2009. S. 295-302. [in Ukrainian].
- Lyman, Konstantinova, 2007 – Lyman I.I., Konstantinova V. M. «Berdyans'kyy litopysets'» Vasyl' Kryzhanivs'kyy. [«Berdyansk chronicler» Vasyl Kryzhanivsky]. Berdyans'k – Kyiv – Edmonton, 2007. 300 s. [in Ukrainian].
- Atlas, 1992 – Atlas D. H. Staraya Odessa, ee druz'ya y nedruhy [Old Odessa, its friends and enemies]. M., 1992. 208 s. [in Russian].
- Berezyn, 2011 – Berezyn S. E. Antykoved, byblyotekar', publitsyst: novyye materyaly k byohrafyy Y. Y. Dusynskoho (1879-1919) [Antikoved, librarian, publicist: new materials for the biography of II Dusinsky (1879-1919)]. // Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Bibliotekoznavstvo, bibliografychno navstvo, knyhoznnavstvo [Bulletin of Odessa National University. Series: Library Science, Bibliography, Bibliology]. T. 16 (2011). Vyp. 1-2. 2011 S. 243-252. [in Russian].
- Berezovs'ka, 2004 – Berezovs'ka T. V. Rid Arkasiv: prosopohrafichnyy portret na istorychnomu tli doby [Genus Arkasiv: prosopographic portrait on the historical background of the day]: avtoref. dys. kand. istor. nauk Odesa, 2004. 20 s. [in Ukrainian].
- Brauner, 1889 – Brauner A. A. Stoletnyy yubyley vzyatyya krepisty Ochakova (6-ho dekabrya 1788 h. – 1888 h.) [Centennial anniversary of the capture of the fortress Ochakov (December 6, 1788 - 1888)] // Sbornyk Khersonskoho zemstva [Collection of the Kherson Zemstvo]. № 1 1889. S. 18-31. [in Russian].
- Dem'yanenko, 2017 – Dem'yanenko Yu. N., Dem'yanenko V. Y. ta in. Byohrafiya brat'ev Adryana y Ksenofonta Solonykyo [Biography of the brothers Hadrian and Xenophon Solonikio]. // Humanitarnyy visnyk: zbirnyk naukovykh prats' [Humanitarian Bulletin: Coll. Science]. Vyp. 10 2017. S. 99-108. [in Russian].
- Derzharkhiv Odes'koyi oblasti [State Archives of Odesa region]. F. 45. Op. 4. Spr. 2560. Zhurnaly zasidan' Istoryko-filolohichnoho fakul'tetu, 30 bereznya 1918 r. – 29 bereznya 1920 r. 132 ark.
- Dianova, 2012 – Dianova N. M. Vnesok vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoyi Ukrayiny u rozvytok istorychnoyi nauky i osvity (kinets' XVIII – pochatok XIX st.) [The contribution of the higher Orthodox clergy of Southern Ukraine in the development of historical science and education (late eighteenth - early twentieth century)]. Odesa, 2012. 319 s. [in Ukrainian].

- Kapustina N. ta in., 2010 – Epistolarna spadshchyna akademika D.I. Yavornyt'skoho [Epistolary legacy of Academician D. I. Yavornytsky]. Vyp. 5: Lysty ridnykh, druziv i znayomykh do D. I. Yavornyt'skoho [Letters from relatives, friends and acquaintances to D.I. Yavornytsky]; Dnipropetr. nats. ist. muzey im. D. I. Yavornyt'skoho. D., 2010. 950 s. [in Ukrainian].
- Zaruba, 1993 – Slabchenko Mykhaylo Yelyseyovych. Biobibliografiya [Slabchenko Mykhailo Yeliseyovych. Biobibliography]. Dnipropetrovs'k, 1993. 60 s. [in Ukrainian].
- Zlenko, 1995 – Zlenko H. D. Problemy bibliohrafuvannya prats' akademika M.Ye. Slabchenka // Akademik Mykhaylo Yelyseyovych Slabchenko: naukova spadshchyna i zhyttyevy shlyakh [Problems of bibliography of works of academician M. E. Slabchenko]. Odesa, 1995. S. 80-89. [in Ukrainian].
- Yvanov, 1890 – Yvanov P. A. Neskol'ko zamechanyy na sochynenye gospodina He «Ystorycheskyy ocherk stoletneho sushchestvovannya goroda Nykolaeva pry ust'e Ynhula (1790-1890) [Several remarks on the composition of Mr. Ge "Historical sketch of the centennial existence of Nikolaev at the mouth of the Ingul (1790-1890)] // Yuzhany [Southerner]. 1890. 20, 21 noyabrya. [in Russian].
- Kalinovs'kyy, 2011 – Kalinovs'kyy V. Do istoriyi tserkovnoho pamyatkoznavstva v Krymu (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [To the history of church monuments in the Crimea (second half of the XIX - early XX centuries)]. // Krayeznavstvo [Local history]. Vyp. 1 2011. S. 91-96. [in Ukrainian].
- Kondakov, 2002 – Kondakov N. P. Vospomynannya y dumy [Memories and thoughts]. M., 2002. 415 s. [in Russian].
- Kostenko, Shevchenko, 2017 – Kostenko A., Shevchenko A. Vykto Hoshkevych y eho myr: sem'ya, okruzhennye, drevnosti [Victor Goshkevich and his world: family, environment, antiquities]. Kherson, 2017. 116 s. [in Russian].
- Labun'ka, 1993 – Labun'ka M. Mykola Pavlovych Dashkevych ta Ivan Andriyovych Lynnychenko [Mykola Pavlovych Dashkevych and Ivan Andriyovych Lynnychenko] // 125 rokiv kyyivs'koyi ukrayins'koyi akademichnoyi tradytsiyi [125 years of Kyiv Ukrainian academic tradition]. N'yu-York. 1993. S. 219–264. [in Ukrainian].
- Lynnychenko, 1908 – Lynnychenko Y. A. Chto takoe Ukrayna [What is Ukraine] // Odesskiye novosti [Odessa news]. 1908. 7 sentyabrya. [in Russian].
- Luhovyy, Fayda, 2015 – Luhovyy O. M., Fayda O. V. Odes'kyy tserkovnyy istoryk S.V. Lobachevs'kyy [Odessa church historian S.V. Lobachevsky] // Laurea I. Antychnyi myr y Srednye veka: Chtenyya pamyaty professora Vladymyra Yvanovycha Kadeeva. Materyaly [Laurea I. The Ancient World and the Middle Ages: Readings in Memory of Professor Vladimir Ivanovich Kadeev. Materials]. Khar'kov, 2015. S. 185-188. [in Ukrainian].
- L'vov, 1895 – L'vov L. Otnoshennyya mezhdz Zaporozh'em y Krymom [Relations between Zaporozhye and Crimea]. Odesa, 1895. 60 s. [in Russian].
- Markevych, 1900 – Markevych A. Fedorov Y. F. // Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostey. T. XXII (1900). Otd. IV. Nekrolohy. S. 56. [in Russian].
- Markevych, 1890 – Markevych A. Y. Dvadsatypyatylyete Ymperatorskoho Novorossyyskoho unyversyteta: Ystorycheskaya zapyska y akademicheskyye spysky [Twenty-fifth anniversary of the Imperial Novorossiysk University: Historical note and academic lists]. Odesa. 1890. 734 s. [in Russian].
- Nepomnyashchyy, 2001 – Nepomnyashchyy A. A. A. E. y E. E. Lyutsenko – issledovately bosporskykh drevnostey: po novym arkhivnym materialam [A. A. and E. E. Lutsenko – researchers of the Bosphorus antiquities: on new archival materials]. // Bospor Kimmeriyskiy y Pont v period antychnosti y srednevekov'ya. Kerch' [Cimmerian Bosphorus and Pontus in the period of antiquity and the Middle Ages], 2001. S. 103–110. [in Russian].
- Novikova L. V. «Istoriograf» Apollon Skal'kovs'kyy: intelektual'na apolohiya impers'koyi polityky ta rehional'noyi istorychnoyi samobutnosti ["Historiographer" Apollon Skalkovsky: intellectual apology of imperial politics and regional historical identity]. Odesa, 2012. 463 s. [in Ukrainian].
- Otchet, 1886 – Otchet rasporyadytel'noho komyteta, lychnyy sostav S'ezda y perechen' referatov, prochyannykh na s'ezde [Report of the Administrative Committee, the staff of the Congress and a list of abstracts read at the Congress] // Trudy VI Arkheolohyicheskoho s'ezda v Odesse [Proceedings of the VI Archaeological Congress in Odessa]. T. I. Odesa, 1886. C. XLIII – LXVIII. [in Russian].
- Papadato, 1912 – Papadato L. L. Rets: na «Memuary kn. A. Radzyvyl» // Proceedings of the Odessa Bibliographic Society at the Imperial Novorossiysk University. T. 1 (1912). Vyp. 5. S. 174-185. [in Russian].
- Protokoly zasedaniy za 1903 y 1904 hh. [Protocols of meetings for 1903 and 1904] // Zapysky Odesskoho obshchestva istorii y drevnostey. T. XXVI (1906). S. 1-110. [in Russian].
- Protokoly zasedanyy za 1910 – 1911 hh. [Protocols of meetings for 1910 and 1911] // Zapysky Odesskoho obshchestva istorii y drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities.]. T. XXIX (1911). S. 1 – 124. [in Russian].
- Pushkareva, 2012 – Pushkareva N. L. Zhenshchyny-istoryky v Rossyy 1800-1917 [Women historians in Russia 1800-1917] // Vestnyk Permskoho unyversyteta [Bulletin of Perm University]. Vyp. 1 (2012). S. 228–246.
- Rusova, 1888 – S. R. Rasskazy pro Kyev y eho proshloe [Stories about Kiev and its past]. Kherson, 1888. 61 s. [in Russian].
- Salamakha, 1998 – Salamakha I. V. Hromads'ko-politychna ta naukova diyal'nist' V. O. Bidnova (kinets' XIX st. – 1935 r.) [Socio-political and scientific activities of V.O. Bidnova (end of the XIX century - 1935)]: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zaporiz'kyy derzh. un-t. Zaporizhzhya, 1998. 16 s. [in Ukrainian].

Sankt-Peterburhskiy fyliyal arkhyya Rossyyskoy Akademyy nauk [St. Petersburg branch of the archive of the Russian Academy of Sciences]. F. 726 (Hrevs Y.M.). Op. 2. D. 316. Pys'ma K.V. Florovskoy k Y.M. Hrevsu [Letters of K.V. Florovskaya to I.M. Gravs], 1909 – 1917 hh. [in Russian].

Skrylenko, 1908 – Skrylenko A. A. Ornament y eho pervychnye elementy [Ornament and its primary elements] // Letopys' Ekaterynoslavskoy uchenoy arkhivnoy komysii [Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission]. Vyp. 4 (1908). S. 259-272. [in Russian].

Slabchenko, 1916 – Slabchenko M. E. Rets. na: Memuary kn. L. Sapehy. Ptr, 1916 [Memoirs of the book. L. Sapegi] // Ystorycheskyy Vestnyk [Historical Bulletin]. 8 1916. S. 512-515. [in Russian].

Smolenskiy, 1905 – Smolenskiy Y. L. Ystoryya kak nauka y kak predmet prepodavaniya: (Pereotsenka istorychnyh. znaniy). History as a science and as a subject of teaching: (Reassessment of historical knowledge). Odessa Vyp. 1 1905. [4], II, 176 s. [in Russian].

Sosnohorova, 1875 – Sosnohorova M. A. Mehalytycheskiye pamyatnyky v Krymu [Megalithic monuments in the Crimea] // Russkiy vestnyk [Russian Herald]. T. 118 (1875), 7. S. 266-287. [in Russian].

Starkov, 1889 – Starkov A. P. K 500-letnemu yubyleyu russkoy artylleryi. [To the 500th anniversary of Russian artillery]. Odessa, 1889. 35 s. [in Russian].

Stratyevskaia-Hrosman, 1911 – Stratyevskaia-Hrosman S. Yz ystoryi slavyanofyl'stva [From the history of Slavophilism] // Trudy slushatel'nykh Odesskiykh vysshnykh zhenskiykh kursov [Works of listeners of Odessa higher women's courses]. T. II. 1911. S. 133-155. [in Russian].

Stratyevskaia-Hrosman, 1916 – Stratyevskaia-Hrosman S. Novyi trud po ystoryi russkoy kul'tury [A new work on the history of Russian culture] // Yzvestiya Odesskogo Byblyohrafycheskogo obshchestva pry Ymperatorskom Novorossiyskom unyversytete [Herald of the Odessa Bibliographic Society at the Imperial Novorossiysk University]. T. 5 1916. S. 124-130. [in Russian].

Ukrayins'ki istoryky. Biobibliografichnyy dovidnyk [Ukrainian historians. Biobibliographic reference book]. Vyp. 3. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2010. 344 s. [in Ukrainian].

Frolova, 2016 – Frolova E. V. Sluzhebnaia y obshchestvennaia deyatelnost' sekretarya dukhovnoy konsystoryi Tavrycheskoy y Vladymyrskoy eparkhyy A. V. Hrozdova [Service and public activity of the secretary of the spiritual consistory of the Tauride and Vladimir dioceses A.V. Grozdova] // Obshchestvo: fylosofiya, ystoryya, kul'tura [Society: philosophy, history, culture]. 8 2016. S. 60 – 62. [in Russian].

Tsomakyon, 1892 – Tsomakyon A. Y. Dzh. Harybal'dy: Eho zhyzn' y rol' v ob'edynenyy Ytalyi [Garibaldi: His life and role in the unification of Italy. St. Petersburg]. Sankt-Peterburh, 1892. 110 s. [in Russian].

Chykalenko, 2003 – Chykalenko Ye. Spohady (1861 – 1907): Dokumental'no-khudozhnye vydannya [Memoirs (1861 - 1907): Documentary and artistic edition] / Peredm.: V. Shevchuk. K., 2003. 416 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, 2013 – Shevchenko S. Dolya arkhivu fortetsi sv. Yelysavety (druha polovyna XVIII – XIX st.) [The fate of the archive of the fortress of St. Elizabeth (second half of the 18th - 19th centuries)] // Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho unyversytetu imeni V.K. Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky [Scientific notes of Kirovograd State Pedagogical University named after V. K. Vynnychenko. Series: Historical Sciences]. Vyp. 18 2013. S. 194-199. [in Ukrainian].

Yakimova, 2017 – Yakimova I. Konstruyuvannya zhinkamy-arkheolohamy novoyi profesynoyi identychnosti (za materialamy arkhivnykh dzherel) [Construction of a new professional identity by women archaeologists (according to archival sources)] // Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni. Istoryia arkheolohiyi: arkhivna i muzeyna spadshchyna Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn. History of archeology: archival and museum heritage of Central and Eastern Europe]. L'viv. Vyp. 21. 2017. S. 59-66. [in Ukrainian].

Yakovlev, 1886 – Yakovlev V. Hryhoriy Emmanuylovych Karaulov // Zapysky Odesskogo obshchestva istorii y drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. T. XIV. 1886. S.795. [in Russian].

Yakovlev, 1886 – Yakovlev V. Protoyerey Serafym Antonovych Serafymov [Archpriest Seraphim Antonovich Serafimov] // Zapysky Odesskogo obshchestva istorii y drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. T. XIV (1886). S. 804-806. [in Russian].